

ทวารวดี: การกระจายตัวของชุมชนแรกเริ่มในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

Dvaravati: The Beginning of Community Decentralization in Southeast Asia

พระอธิการอำพน จารุโก (ดาราศาสตร์)^{1*} พระครูปริยัติกิตติวรรณ (ได้ทุกทาง)²

พระเสกสรรค์ ฐานยุตโต (ศรีทน)³ และธนรัฐ สะอาดเอี่ยม⁴

Phraathikan Amphon Jarupho (Darasas)^{1*},

Phrakru Pariyatkitiwan (Daithukthang)²,

Phra Saksan Thanayutto (Sithon)³ and Thanarat Sa-ard-iam⁴

Received : May 15, 2023; Revised : July 14, 2023; Accepted : July 14, 2023

บทคัดย่อ (Abstract)

บทความวิชาการนี้มีวัตถุประสงค์ในการศึกษาดังนี้ 1) เพื่อการนิยามศัพท์: ทวารวดี 2) เพื่อศึกษาประวัติและพัฒนารูปแบบของทวารวดี 3) เพื่อศึกษาการปกครองในยุคทวารวดี 4) เพื่อศึกษาสภาพสังคมและเศรษฐกิจในยุคทวารวดี โดยใช้วิธีการศึกษาเชิงเอกสารและภาคสนามแล้วนำเสนอเชิงพรรณนาวิเคราะห์ผลการศึกษาพบว่า

คำว่า “ทวารวดี” พบจากจารึกในเหรียญเงินที่ระบุข้อความว่า “ศรีทวารวดี ศวรปุณยะ” แปลว่าบุญกุศลของพระราชาแห่งศรีทวารวดี เป็นภาษาสันสกฤต หมายถึงเมืองท่า เป็นปากประตูทางการค้าขายอาจเทียบได้กับคำว่า “ทวารกา” เป็นชื่อเมืองของพระกฤษณะในเรื่องมหากาพย์

¹⁻³ นักศึกษาหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตสุรินทร์; Students of the Doctor of Philosophy program, Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Surin Campus, Thailand.

⁴ บัณฑิตศึกษา สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตสุรินทร์; Graduate Studies, Department of Buddhist Studies, Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Surin Campus, Thailand.

*Corresponding Author; e-mail : Darasas11355@gmail.com

Citation : Darasa, A., Daithukthang, Daithukthang, P., Sithon, S. and Sa-ard-iam., T. (2023). Dvaravati: The

Beginning of Community Decentralization in Southeast Asia. *Journal of Academic Surindra*

Rajabhat. 1(6) : 65-84; DOI : <https://doi.org/10.14456/jasrru.2023.40>

กับคำว่า “โกลโโปตี” ในสมุดบันทึกของพระภิกษุเขียนจั่งหรือคำอื่น ๆ ที่เสียงคล้ายคลึงกัน เช่น จวนโโลโปติ เซอโฮโปติ และโถวเหอ เป็นต้น

ทวารวดีเป็นชุมชนโบราณแรกเริ่มในดินแดนของประเทศไทย ช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-16 ซึ่งได้รับอิทธิพลทางวัฒนธรรม ศิลปะ สถาปัตยกรรม ของอินเดียเข้ามา เกิดมีความเจริญรุ่งเรืองมาก สันนิษฐานว่า เมืองที่น่าจะเป็นศูนย์กลางของทวารวดี คือ เมืองโบราณนครปฐม เมืองโบราณอู่ทอง และเมืองโบราณศรีเทพ

การปกครองในยุคทวารวดี แม้ยังไม่สามารถสรุปได้ชัดเจน แต่ก็สามารถสันนิษฐานได้ว่า อาณาจักรทวารวดีน่าจะมีรูปแบบการปกครองด้วยกษัตริย์ ซึ่งมีร่องรอยในจารึกบนฐานพระพุทธรูป จากวัดจันทก ระบุด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 ระบุถึงพระเทวี เจ้าแห่งทวารวดี และแผ่นทองแดงจารึกอักษรขอมโบราณ ที่เมืองอู่ทอง ระบุถึง พระเจ้าหรรษวรมัน กับพระเจ้าอิศานวรมัน ว่าเป็น พระราชาแห่งทวารวดี

สภาพสังคมและเศรษฐกิจในยุคทวารวดี แต่เดิมคนส่วนใหญ่จะนับถือวิญญาน พราหมณ์ ฮินดูต่อมาภายหลังมีการนับถือพระพุทธศาสนาเถรวาทและมหายานเพิ่มขึ้น และมีการประกอบ อาชีพเกษตรกรรมและการค้าขาย เช่น ปลูกข้าว ค้าขายลูกปัดแก้ว เป็นต้น

คำสำคัญ (Keywords) : ทวารวดี, ชุมชนแรกเริ่ม, เอเชียตะวันออกเฉียงใต้

Abstract

This article aimed to study: - 1) the define the term “Dvaravati”, 2) the history and development of Dvaravati, 3) the administration of the Dvaravati era, and 4) the social surroundings and economic situations in the Dvaravati era. The documentary study and field study were used in this work. Finally, it was presented by descriptive analytics.

The results of the study were as follows: The term “Dvaravati” was inscribed in the silver coins identified with the message “Sridvaravati savarapunya” which was translated as “the meritorious wholesomeness of the king of Sridvaravati” and it signified in the Sanskrit language “the port which was the gate of trade” and might be compared with the term “Dvaraka” which was the name of Deity Krishna’s city in

Citation : พระอริการอำพน จารุโก (ดาราศาสตร์), พระครูปริยัติกิตติธรรม (ได้ทุกทาง), พระเสกสรรค์ ฐานยุตโต (ศรีทน) และธน

รัฐ สะอาดเอี่ยม. (2566). ทวารวดี: การกระจายตัวของชุมชนแรกเริ่มในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้. วารสารราชภัฏ
สุรินทร์วิชาการ. 1(6) : 65-84; DOI : <https://doi.org/10.14456/jasru.2023.40>

the Indian epic titled “The Mahabharata” and also compared with the term “Tho-lo-po-ti” recorded in the diary of Hianjung Bhikkhu or other terms which had the same sound: Juan-lo-po-ti, Cher-ho-po-ti, and throw-her, etc.

Dvaravati was the primitive community in the territory of Thailand during the 12-16 B.E., which was influenced by the cultures, arts, and architecture of India. It was so prosperous and assumed that this city was likely to be the center of Dvaravati: the ancient city of Nakonprathom, the Ancient City of U-thong, and the Ancient City of Srithep.

Although the administration in Dvaravati Era was not unclear to be said, it might be able to be assumed that the Dvaravati administration was likely to be a form of Absolute Monarchy, which had some clues of the engraving in the Punlaw language and the Sanskrit language on the base of the Buddha image aged around the 12 B.E. from Janthuek Temple, which signified Queen of Dvaravati and of the copper inscription in the ancient Khmer alphabets in U-thong City, which signified King Hansavarman with King E-sanavarman as King of Dvaravati.

In social surroundings and economic situations in Dvaravati Era, in the beginning, the majority of people had venerated spirits and believed in Brahmin and Hinduism. Later they believed in the Theravada and Mahayana sects of Buddhism increasingly, and they did a living as agriculturalists and traders, and farmers, as well as bead sellers.

Keywords : Dvaravati, the Primitive Community, Southeast Asia

บทนำ (Introduction)

ในพุทธศตวรรษที่ 3 พระเจ้าอโศกมหาราช แห่งราชวงศ์เมารยะ ราชธานีตั้งอยู่ที่เมืองปาฏลีบุตรแคว้นมคธ ในประเทศอินเดียปัจจุบัน มีความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาอย่างยิ่งเป็นเหตุให้พระองค์ทรงโปรดส่งคณะธรรมทูตออกประกาศเผยแผ่พระพุทธศาสนาไปทั่วทิศานุทิศ ซึ่งในครั้งนั้นได้มีคณะธรรมทูตชุดหนึ่ง เดินทางเข้ามาสู่ดินแดนสุวรรณภูมิ ทำให้อาณาบริเวณแถบนี้ปรากฏมี

Citation : Darasa, A., Daithukthang, Daithukthang, P., Sithon, S. and Sa-ard-iam., T. (2023). Dvaravati: The

Beginning of Community Decentralization in Southeast Asia. *Journal of Academic Surindra*

Rajabhat. 1(6) : 65-84; DOI : <https://doi.org/10.14456/jasrru.2023.40>

หลักฐานสำคัญต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับพระพุทธศาสนา รวมไปถึงร่องรอยอาณาจักรโบราณ ซึ่งมีนักโบราณคดี หลายท่านเห็นว่าอาณาจักรที่เคยรุ่งเรืองและมีอาณาเขตกว้างใหญ่ในสมัยนั้น คือ “อาณาจักรทวารวดี” (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2562 : 96-101) จึงทำให้ผู้ศึกษามีความสนใจที่จะศึกษาค้นคว้าเรื่องอาณาจักรทวารวดีโดยมีประเด็นที่จะศึกษา คือ การนิยามศัพท์: ทวารวดี ประวัติและพัฒนาการของทวารวดี การปกครองในยุคทวารวดี สภาพสังคมและเศรษฐกิจในยุคทวารวดี ซึ่งมีรายละเอียดต่อไปนี้

การนิยามศัพท์: ทวารวดี

คำว่า “ทวารวดี” เป็นข้อสันนิษฐานมาจาก แซมมวล บีล (Sammuel Beal) เมื่อปี พ.ศ. 2427 ได้ศึกษาจากการอ่านบันทึกการเดินทางของพระถังซำจั๋ง ซึ่งได้พบคำว่า “โต-โล-โป-ตี้” ปรากฏในสมุดบันทึกการเดินทางจากจีนไปสืบพระพุทธศาสนาในอินเดียทางบก ในปี พ.ศ. 1172 และได้เดินทางกลับจีนในปี พ.ศ. 1188 ซึ่งในสมุดบันทึกการเดินทางนี้ได้บันทึกไว้ว่า ในตอนแหลมระหว่างเมืองศรีเกษตรและเมืองอิศานปุระ ได้มีอาณาจักรหนึ่งตั้งอยู่ชื่อว่า โตโลโปตี้ (สฤณีพงศ์ ขุนทรง, 2559 : 62) ซึ่งตรงกับคำภาษาสันสกฤต คำว่า “ทวารวดี” (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2562 : 25) หรืออาจเทียบได้กับคำว่า “ทวารกา” เป็นเมืองของพระฤๅษณะในมหากาพย์อินเดียเรื่องมหาภารตยุทธ และยังสันนิษฐานคำอื่น ๆ ที่มีสำเนียงคล้ายกัน เช่น จุลลอพัตตี จวนโลโปติ เซอโฮโปติ และโถวเหอ (สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2560 : 21; สฤณีพงศ์ ขุนทรง, 2557 : 15)

ทวารวดี เป็นภาษาสันสกฤต แยกออกได้เป็นสองคำ คือ “ทวาร” ซึ่งแปลว่าประตู (สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต), 2561 : 138) หรืออาจจะหมายถึง เมืองท่า ที่เป็นปากประตูทางการค้า ชุมทางการค้า (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2562 : 25) กับคำว่า “วดี” ซึ่งแปลว่ารั้ว แต่ถ้าเป็นคำประเภท “ปัจจัย” ที่มีคำว่า วดี ต่อท้าย ซึ่งจะแปลว่า “มี” เช่น คำว่า “ปทุมวดี” ซึ่งแปลว่ามีดอกบัว เป็นต้น คำว่า ทวารวดี เมื่อนำมาวิเคราะห์ตามศัพท์แล้วจะแปลได้ว่า มีประตูอยู่ในรั้ว (ทวีศักดิ์ ทองทิพย์, 2559 : 10)

ทวารวดีนี้ ฟังปรากฏว่าเป็นชื่อกรุงศรีอยุธยา อันสมเด็จพระเจ้าอู่ทองทรงสร้างขึ้นเมื่อพ.ศ. 1893แต่เข้าใจว่าพระเจ้าอู่ทองคงได้เอานามเก่ามาขนานนามพระนครที่สร้างใหม่ (ยอช เซเดส์, 2472 : 4) จึงทำให้นักประวัติศาสตร์ด้านโบราณคดีหลายท่านศึกษาอย่างรอบด้าน เกี่ยวกับเรื่องราวโบราณในภูมิภาคนี้ มีความเห็นและตกผลึกสันนิษฐานว่า “จุลลอพัตตี” น่าจะหมายถึง อาณาจักรทวารวดี ในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยา พบจารึกบนแผ่นทองแดงอักษรหลังปัลลวะ ที่มีภาษาสันสกฤต

Citation : พระอริการอำพน จารุโก (ดาราศาสตร์), พระครูปริยัติกิตติธรรม (ได้ทุกทาง), พระเสกสรรค์ ฐานยุดโต (ศรีทน) และธน

รัฐ สะอาดเอี่ยม. (2566). ทวารวดี: การกระจายตัวของชุมชนแรกเริ่มในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้. วารสารราชภัฏ

สุรินทร์วิชาการ. 1(6) : 65-84; DOI : <https://doi.org/10.14456/jasru.2023.40>

จารึกไว้ มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 จึงทำให้สันนิษฐานได้ว่าเมืองอุทองน่าจะเคยเป็นเมืองหลวงอย่างน้อยก็ระยะเวลาหนึ่ง นอกจากนี้ ยังพบเหรียญจารึกจากเมืองนครปฐมโบราณมีข้อความระบุไว้ว่า “ศรีทวารวดีศวรปุณยะ”

ภาพที่ 1 เหรียญเงินมีจารึก “ศรีทวารวดีศวรปุณยะ”

ที่มา : สฤชดีพงศ์ ขุนทรง (2559 : 75)

ซึ่งแปลว่า บุญกุศลของพระราชแห่งศรีทวารวดี และมีการสำรวจพบในหลายพื้นที่บริเวณภาคกลางของประเทศไทย เช่น เมืองอุทองสุพรรณบุรี เมืองคูบัว ราชบุรี เมืองคูเมืองสิงห์บุรี เมืองพรหมทิน หลพบุรี เมืองดงคอน เมืองอุตะเถา และชัยนาท (ทวีศักดิ์ ทองทิพย์, 2559 : 10)

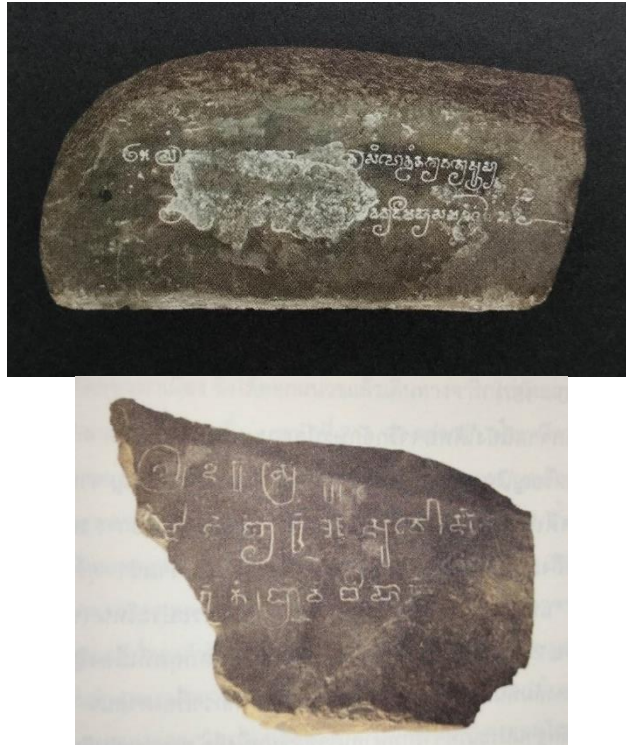
สรุปได้ว่า ทวารวดี เป็นคำภาษาสันสกฤต ที่ แชมมวล บิล ได้อ่านบันทึกการเดินทางของพระภิกษุจีนชื่อพระถังซำจั๋งและอีจิง ตรงกับคำว่า โตโลโปตี้ ซึ่งพบในสมุดบันทึก คำว่า ทวารวดี มาจากสองคำรวมกัน คือ คำว่า ทวาร แปลว่า ประตู กับคำว่า วดี แปลว่า รั้ว พอนำคำทั้งสองมารวมกันแล้วก็จะได้ คำว่า “ทวารวดี” แปลว่า ประตูที่มีรั้ว หมายถึง ปากประตู หรือเมืองท่า ที่ใช้สำหรับการค้าขายเป็นชุมทางในการคมนาคมซื้อขายแลกเปลี่ยนวัตถุสิ่งของต่าง ๆ ในสมัยนั้น

ประวัติและพัฒนาการของทวารวดี

ราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 วัฒนธรรมของอินเดียได้เข้ามาผสมผสานกับรูปแบบของชาวพื้นเมืองแล้วได้ก่อรูปร่างเป็นวัฒนธรรมเฉพาะขึ้นใหม่ในสมัยประวัติศาสตร์ ระยะแรกเริ่มเกิดขึ้นที่บริเวณ ภาคกลางของประเทศไทยซึ่งได้รับอิทธิพลรูปแบบต่าง ๆ มาจากอินเดียในหลาย ๆ ด้าน (สุริรัตน์ ตั้งพรประเสริฐ, 2533 : 68) รัฐทวารวดีได้เจริญขึ้นมาแทนที่ ในแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา

ตอนล่าง และได้เจริญรุ่งเรืองสูงสุด ในราวพุทธศตวรรษที่ 11-16 จากบันทึกของพระภิกษุจีนเหียนจิ่งซึ่งในจดหมายเหตุของภิกษุจีน ชื่อเหียนจิ่งหรือพระถังซำจั๋ง (Hieun Tsing) ซึ่งเดินทางจากเมืองจีนไปประเทศอินเดียทางบก ราว พ.ศ. 1172-1188 (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2562 : 25) และภิกษุจีน อี้จิง (I-Sing) ได้เดินทางไปอินเดียทางทะเล ในช่วงเวลาต่อมา ได้เรียกอาณาจักรใหญ่แห่งนี้ตามสำเนียงชนพื้นเมืองในอินเดียว่า โตโลโปตี หรือ จุลลอปัตติ (ทวารวดี) เป็นเมืองที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของศรีเกษตรในประเทศพม่าและตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของอีสานปุระในประเทศกัมพูชา (มานพ นักการเรือน และบานชื่น นักการเรือน, 2564 : 254-255)

“ทวารวดี” เป็นอาณาจักรโบราณแห่งหนึ่งที่มีอยู่จริง อยุ่ราวพุทธศตวรรษที่ 12-16 สันนิษฐานว่า ศูนย์กลางน่าจะตั้งอยู่ในบริเวณจังหวัดนครปฐม หรือ อำเภอดุสิต จังหวัดสุพรรณบุรี จังหวัดลพบุรีของประเทศไทย (ทวีศักดิ์ ทองทิพย์, 2559 : 14) ซึ่งมีความสอดคล้องตรงกันกับ ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ ที่ให้ความเห็นในการศึกษาศิลาจารึกทั้ง 2 ท่อน (พบที่เมืองโบราณนครปฐม กับวัดโพธิ์ร้าง) ว่าจารึกทั้ง 2 นี้ มีความเก่าแก่พอจะสนับสนุนทฤษฎีที่เกี่ยวกับเชื้อชาติของประเทศไทยที่เดิม ก่อนที่ชนชาติไทยจะลงมาตั้งหลักแหล่ง คือในสมัยที่ชาวจีนเรียกว่า ทวารวดี (ยอร์ช เซเดส์, 2504 : 4) ซึ่งจารึกที่พบในเมืองโบราณนครปฐมนั้น มีการจารึกตัวอักษรปัลลวะ ใช้ภาษาบาลีจารึกด้วยคาถา เย ธมมาฯ ส่วนจารึกของวัดโพธิ์นั้น เป็นจารึกภาษามอญโบราณที่มีความเก่าแก่ที่สุดหลักหนึ่งของประเทศไทย มีข้อความแสดงบอกบริเวณอาราม บอกเนื้อที่ เป็นต้น

ภาพที่ 2 จารึกคาถา เย ธมมาฯ พบที่เมืองนครปฐมโบราณ และจารึกวัดโพธิ์ (ร่าง)

ที่มา: สฤณีพงศ์ ขุนทรง (2559 : 38-40)

ทางประวัติศาสตร์เล่าว่า อาณาบริเวณเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในอดีตเรียกว่า สุวรรณภูมิ เป็นแหล่งหลอมรวมทางวัฒนธรรมที่สำคัญ คือ วัฒนธรรมอินเดียและวัฒนธรรมจีน ซึ่งวัฒนธรรมของอินเดียเกิดจากที่พ่อค้าได้เข้ามาติดต่อซื้อขาย พร้อมกับนำวัฒนธรรมและศาสนาเข้ามาเผยแพร่ตั้งหลักถิ่นฐานอยู่ในดินแดนแถบนี้ (ทวีศักดิ์ ทองทิพย์, 2559 : 11) ในพุทธศตวรรษที่ 5 นิคมการค้าของอินเดียเกิดขึ้นตามเมืองท่าของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทำให้กลุ่มนักบวชและพราหมณ์อินเดียเข้ามาเผยแพร่วัฒนธรรมของตน และสอนหลักวิชาต่าง ๆ เช่น การค้าการเมือง กฎหมาย เกษษกรกรรมปรัชญาศาสนา ศิลปะ และวิชาการทำแผนที่ (หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์, 2503 : 171) ในช่วงนั้นก็ได้อาณาจักรหนึ่งขึ้นชื่อว่า “อาณาจักรฟูนัน” มีอายุระหว่าง พุทธศตวรรษที่ 6-11 ร่วมยุคสมัยเดียวกันกับอาณาจักรอมราวดีในอินเดีย (สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2528 : 3) มีอิทธิพลครอบคลุมพื้นที่กว้างใหญ่ รวมทั้งเขตพื้นที่ของอุททอง จังหวัดสุพรรณบุรี ซึ่งเป็นยุทธศาสตร์ในการติดต่อระหว่างอาณาจักรฟูนันกับอินเดีย มีแม่น้ำท่าจีนและแม่น้ำกลอง เป็นเส้นทางการคมนาคม (พิริยะ ไกรฤกษ์,

Citation : Darasa, A., Daithukthang, Daithukthang, P., Sithon, S. and Sa-ard-iam., T. (2023). Dvaravati: The

Beginning of Community Decentralization in Southeast Asia. *Journal of Academic Surindra*

Rajabhat. 1(6) : 65-84; DOI : <https://doi.org/10.14456/jasrru.2023.40>

2533 : 221) มีเจริญรุ่งเรืองยิ่งใหญ่ในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาในภาคกลางไปจนสุดแหลมมลายู ทำให้ศิลปะพูนปั้นในรูปแบบศิลปะอินเดียปรากฏในโบราณสถานของประเทศกัมพูชาสมัยก่อนยังคงเหลืออยู่ในปัจจุบัน (ดี จี อี ฮอลล์, 2549 : 22) ซึ่งส่งผลให้เกิดอาณาจักรทวารวดีในเวลาต่อมา เนื่องจากอาณาจักรทวารวดี เองก็เคยเป็นประเทศราชของพูนปั้นมาก่อน

นักโบราณคดีคนสำคัญ คือ “ยอช เซเดส์” ได้อ้างจากจดหมายเหตุจีนที่กล่าวในราวปี พ.ศ. 1150ว่า ในพุทธศตวรรษที่ 12 นี้ ได้กำเนิดอาณาจักรมีขนาดใหญ่แห่งหนึ่งชื่อ “จุยล่อพัตต์” หรือ “ทวารวดี” ขึ้น ซึ่งตั้งอยู่ระหว่างเมืองศรีเกษตร คือ พม่า และเมืองอิสานบุรี คือ เขมร เป็นเนื้อที่จังหวัดต่าง ๆ บางส่วนในประเทศไทยปัจจุบัน ตั้งแต่จังหวัดนครราชสีมา ลงมาถึงจังหวัดสุราษฎร์ธานี (บริบาลบุรีภัณฑ์, หลวง, 2503 : 7) แต่นักโบราณคดีไทยชื่อ “หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์” ให้เหตุผลว่า ช่วงการกำเนิดอาณาจักรทวารวดีนี้ อาจมีความคลาดเคลื่อนได้ เพราะจากหลักฐานโบราณวัตถุที่เก่าแก่กว่า คือ พระพุทธรูปและพระพิมพ์สมัยอมรวดีนี้ คือสมัยระหว่าง พ.ศ. 663-725 ก่อน พ.ศ. 1000-1200 หลายร้อยปีเพราะฉะนั้น ที่กำหนดกาลของสมัยทวารวดีว่าอยู่ในระหว่าง พ.ศ. 1000-1200 นั้น จึงน่าจะอ่อนไป” (ทวีศักดิ์ ทองทิพย์, 2559 : 15)

ส่วนนักประวัติศาสตร์ของไทยเชื่อว่า อาณาจักรทวารวดีดั้งเดิมนั้นเป็นชาวมอญที่อพยพมาจากตะวันตกของจีนแล้วลงมาทางใต้ตามลำแม่น้ำโขงกับลำแม่น้ำสาละวิน เข้าสู่พม่าตอนล่างแล้วเข้าสู่แถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นแหล่งศูนย์กลางของมอญ คือ “เมืองสะเทิมหรือเมืองสุธรรมวดี” (บังอร ปิยะพันธ์, 2537 : 35) และได้ตั้งถิ่นฐานอาศัยอยู่ในแถบนี้ ซึ่งเป็นดินแดนของไทยมานานก่อนชาติอื่น (สมเกียรติ โล่ห์เพชรรัตน์, 2556 : 95)

เมืองโบราณในสมัยทวารวดีเท่าที่พบในทุกภูมิภาคของประเทศไทย มีจำนวนประมาณ 107 เมืองโดยมีประมาณ 70 เมือง อยู่ในเขตที่ราบลุ่มภาคกลางตามแม่น้ำเจ้าพระยา และภาคตะวันออก ส่วนที่เหลือจะอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ประมาณ 30 เมือง นอกนั้นอยู่ในเขตภาคเหนือและภาคใต้ภาคละ 1-2 เมือง (มานพ นักการเรือน และบานชื่น นักการเรือน, 2564 : 255) ซึ่งที่ตั้งเมืองที่เชื่อว่าเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรทวารวดี จากหลักฐานทางโบราณคดีทั้งจากด้านที่ตั้งขนาดของเมืองศาสนสถาน โบราณวัตถุ และการติดต่อกับโลกภายนอก มี 3 แห่งหลัก ๆ คือ

1) เมืองโบราณอุทอง เป็นเมืองโบราณที่สำคัญมีความเก่าแก่กว่าเมืองโบราณสมัยทวารวดีอื่น ๆ เป็นเมืองท่าโบราณและเก่าแก่ที่สุด ตั้งอยู่ทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำจะเข้สามพันตำบลท่า

พระยาจักรอำเภอร่องทอง ภายในและนอกตัวเมืองโบราณร่องทอง พบโคกเนินดินตั้งอยู่เป็นหย่อม ๆ หลายแห่งซึ่งเป็นที่ตั้งของสถูปเจดีย์โบราณ (สมศักดิ์ รัตนกุล, 2509 : อัดสำเนา)

2) เมืองโบราณนครปฐม เป็นเมืองโบราณสำคัญในสมัยสมัยทวารวดี เป็นศูนย์กลางและเมืองท่าสำคัญของอาณาจักรทวารวดีในยุคหลัง คือ ราวพุทธศตวรรษที่ 13-16 ที่ตั้งอยู่ไม่ไกลจากชายฝั่งทะเลอ่าวไทยโบราณ และมีการขุดคูเมืองกับคูคลองต่าง ๆ มีขนาดกว้างมากเป็นพิเศษ ทำให้เรือสินค้าสามารถเข้ามาติดต่อค้าขายภายในเมืองได้อย่างสะดวก (สฤณีพงศ์ ขุนทรง, 2559 : 224) จึงกลายเป็นศูนย์กลางของชุมชนตั้งแต่บัดนั้นจนถึงปัจจุบันนี้

3) เมืองโบราณศรีเทพ มีความเป็นไปได้ในการเป็นราชธานีของ “ทวารวดี” ซึ่งได้ชื่อ “ทวารกา” จากเมืองที่สถาปนาโดยพระกฤษณะในอินเดีย ตั้งอยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของแคว้นคุชราต เมืองโบราณศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ เป็นหนึ่งในเมืองโบราณรุ่นแรกที่มีร่องรอยการตั้งถิ่นฐานของชาวอินเดียในสมัยคุปตะ ในพุทธศตวรรษที่ 9-11 และสมัยหลังคุปตะ ในพุทธศตวรรษที่ 12-13 (ผาสุก อินทราวุธ, 2548 : 113)

แต่เดิมมักใช้จำนวนของการพบเหรียญเงินที่มีจารึกกล่าวถึง “ศรีทวารวดี ศุวรปุณยะ” เป็นตัวกำหนดว่า หากพบมากที่เมืองใด ทำให้สันนิษฐานได้ว่า เมืองนั้นน่าจะเป็นศูนย์กลาง แต่การใช้จำนวนเหรียญที่พบ ไม่น่าจะใช้เป็นเกณฑ์หลักในการพิจารณาได้ เพราะเหรียญเงินมีขนาดเล็ก เป็นสิ่งที่ใช้ในการแลกเปลี่ยนและพบกระจายอยู่ทั่วไปในแหล่งอารยธรรมทวารวดี ควรใช้หลักฐานในด้านที่ตั้ง ขนาดของเมือง ที่สำคัญคือ ศาสนสถานและโบราณวัตถุที่พบ และการติดต่อกับโลกภายนอกเป็นสิ่งสำคัญในการตีความเรื่องศูนย์กลางของอาณาจักร (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2562 : 91)

แต่ขณะเดียวกันนั้น มีนักปราชญ์และนักวิชาการหลายท่านได้ให้แนวคิดถึงเมืองที่น่าจะเป็นจุดศูนย์กลาง หรือเป็นเมืองหลวงของอาณาจักรทวารวดี และที่มีความเจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างมากในสมัยนั้นมาก่อน ไว้หลายประการด้วยกัน ได้แก่

สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้พระวินิจฉัยถึงเมืองนครปฐมโบราณกับการเป็นศูนย์กลางของสุวรรณภูมิ นั้น ทรงได้รับพระดำรินี้มาจากพระบรมราชวินิจฉัยเรื่องพระปฐมเจดีย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระองค์ก็ทรงอธิบายขยายความเพิ่มเติม ดังความว่า “ความจริงมีอยู่อย่างหนึ่ง ซึ่งผู้ศึกษาโบราณคดีในประเทศอื่นยังไม่ทราบ คือว่าในสยามประเทศทางตะวันตก มีเมืองโบราณอยู่เมืองหนึ่ง มีรอยพระสถูปเจดีย์วิหารอยู่มากมาย บรรดาเมืองทาง

สุวรรณภูมิประเทศนี้ ทั้งเมืองพม่ารามัญจนตลอดแหลมมลายู ไม่มีเมืองไหนใหญ่โตเท่าแก่กว่าเมืองที่วันนี้ ทุกวันนี้เรียกชื่อว่าเมืองนครปฐม” (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2505 : 40-41)

ยอร์ช เซเดส์ ได้กล่าวไว้ตอนหนึ่งในหนังสือประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 2 จารึก ทวารวดี ศรีวิชัย ละโว้ ว่า “อักษรจารึกบนรูปหล่อซึ่งค้นพบที่พระปฐมเจดีย์นั้น คือธรรมจักร และถ้าได้ค้นคว้าถึงที่มาของจารึกว่าได้มาจากคัมภีร์เล่มใด ก็จะเป็นประโยชน์มากเกี่ยวกับความรู้ทางพระพุทธศาสนาดังที่ปฏิบัติกันอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ 13 ณ เมืองใดเมืองหนึ่ง ซึ่งถ้าไม่เป็นเมืองหลวง ก็จะต้องเป็นจุดศูนย์กลางทางพระพุทธศาสนา ในอาณาจักรทวารวดี” (ยอร์ช เซเดส์, 2504 : 51)

เสถียร โพธิ์นันทะ ได้กล่าวไว้ตอนหนึ่งในหนังสือพระพุทธศาสนาในราชอาณาจักรไทยว่า “อาณาจักรทวารวดี มีความสัมพันธ์กับชาวพุทธอินเดียในลุ่มแม่น้ำคงคา มาก ฉะนั้น พุทธศิลปะของทวารวดีมีรูปแบบราชวงศ์คุปตะ ศูนย์กลางของทวารวดีก็คงอยู่ที่นครปฐมนั่นเอง ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ 12 ปรากฏว่าอาณาจักรของทวารวดีได้ขยายขยายเหนือขึ้นไปจนถึงลพบุรี และขึ้นไปอีกจนถึงภาคเหนือของประเทศไทย” (เสถียร โพธิ์นันทะ, 2543 : 13-14)

หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ได้เขียนบทความไว้ตอนหนึ่งเรื่องความก้าวหน้าในการศึกษาประวัติศาสตร์เอเชียอาคเนย์สมัยโบราณ ถึงเรื่องราวของการมีอยู่ของสุวรรณภูมิ ก่อนสมัยทวารวดีว่า “หลักฐานทางโบราณคดีที่อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี กรมศิลปากรได้ทำการขุดซากโบราณสถานที่เนินทางพระ พบวัตถุสำคัญที่สลักศิลา คือ องค์พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ยืนพระเศียรพระพุทธรูปประติมากรรมสัมฤทธิ์ เช่น เศียรพระพุทธรูป หรือ พระพุทธรูปทรงเครื่องขนาดเล็ก และพระพิมพ์เครื่องประดับปูนปั้นรูปเทวดา มนุษย์และยักษ์ หลักฐานที่ค้นพบเหล่านี้ยืนยันว่าเมืองสุวรรณภูมิประในศิลาจารึกปราสาทพระขรรค์ ประเทศกัมพูชา คงจะเป็นเมืองสุพรรณบุรีของไทยอย่างแน่นอน” (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล, 2541 : 9-12)

ผาสุก อินทรารุ แสดงทัศนะในหนังสือ สุวรรณภูมิจากหลักฐานทางโบราณคดีว่า “เมืองอุทองเป็นศูนย์กลางทางศาสนาที่เก่าแก่ที่สุดของรัฐทวารวดี เพราะได้พบแผ่นดินเผารูปพระสงฆ์อุ้มบาตรและภาพปูนปั้นพระพุทธรูปนาคนปรก มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 9-10 ต่อมาในสมัยทวารวดีช่วงพุทธศตวรรษที่ 11-16 ก็ได้พบงานสถาปัตยกรรมและประติมากรรมทางพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์จำนวนมากโดยท่านยังระบุด้วยว่าเมืองอุทองน่าจะเป็นเมืองหลวงและเมืองท่าของรัฐทวารวดียุคแรก ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 9-13 ขณะที่เมืองโบราณนครปฐมน่าจะเป็นเมืองหลวง และเมือง

ท่าของรัฐทวารวดียุคหลังในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13-16 จึงเห็นได้ว่าทวารวดีมีสถานะเป็นรัฐและเป็นเมืองท่าสำหรับค้าขายที่เจริญรุ่งเรืองมาก่อนช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 แล้ว” (ผาสุก อินทราวุธ, 2548 : 101-114)

สมัยทวารวดี พื้นที่ภาคกลางส่วนใหญ่เป็นที่ราบดินตะกอน ที่แม่น้ำไหลพัดพามาทับถม มีลักษณะโครงสร้างแบ่งออกเป็น 4 เขต คือ 1) เขตภาคกลางตอนบน พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำและที่ราบลูกฟูก มีแม่น้ำสายสำคัญคือ แม่น้ำปิง วัง ยม และแม่น้ำน่าน ทางตะวันออกมีทิวเขาเพชรบูรณ์และที่ราบแคบ ๆ มีแม่น้ำป่าสักไหลผ่านไปลงอ่าวไทยได้ 2) เขตที่ราบภาคกลางตอนล่างเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงทางเดินของน้ำ เกิดมีสาขาแม่น้ำแยกกระจายออกไปก่อนที่จะไหลลงสู่อ่าวไทยสายสำคัญที่สุด คือ แม่น้ำเจ้าพระยา เริ่มต้นที่ปากน้ำโพ ที่แม่น้ำปิงและแม่น้ำน่าน มาสบกันแล้วไหลไปลงอ่าวไทยที่จังหวัดสมุทรปราการ 3) พื้นที่ทางตะวันตกของประเทศไทย มีเทือกเขาสำคัญ 2 ทิวคือ 1) เทือกเขาถนนธงชัยในเขตจังหวัดแม่ฮ่องสอนและจังหวัดตาก เป็นแหล่งกำเนิดของลำน้ำ 3 สายคือ แม่น้ำเมย แม่น้ำสะแกกรังและแม่น้ำแควใหญ่ 2) เทือกเขาตะนาวศรีในเขตจังหวัดกาญจนบุรี และราชบุรี ลงไปถึงคาบสมุทรภาคใต้ 4) บริเวณชายฝั่งตะวันออกเฉียงใต้ของอ่าวไทย มีพื้นที่แคบ ๆ ของ 4 จังหวัด คือ ชลบุรีระยอง จันทบุรี และตราด บริเวณนี้อยู่ตอนใต้ของกลุ่มแม่น้ำบางปะกง ทางด้านตะวันตกและใต้ จดลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและอ่าวไทย (พระครูโสภณวิรา นุวัตร และคณะ, 2562 : 163)

ดังนั้น จึงพอสรุปได้ว่า อาณาจักรทวารวดีได้ปรากฏขึ้นแถบดินแดนของสุวรรณภูมิ ซึ่งมีอารยธรรมพุทธศตวรรษที่ 12-16 ตามการสันนิษฐานน่าจะอยู่ในภาคกลางของประเทศไทย และเชื่อว่าเป็นจุดศูนย์กลางของอาณาจักรทวารวดีในยุคสมัยนั้น ซึ่งมีอาณาเขตที่ตั้งแรกเริ่มมาตั้งแต่เมืองสะเทิมในประเทศพม่า และมีการขยายวงกว้างออกมามีครอบคลุมถึงภาคกลางภาคตะวันออกเฉียงเหนือกับภาคเหนือของไทยในปัจจุบัน จุดศูนย์กลางในระยะแรกสันนิษฐานว่า ตั้งอยู่ที่เมืองอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี จากนั้น ย้ายไปที่เมืองนครปฐม หรือคูบัวในจังหวัดราชบุรีปัจจุบัน เพราะมีร่องรอยเมืองโบราณ ศิลปะวัตถุที่เก่าแก่ และโบราณสถานที่มีความคล้ายแบบสมัยทวารวดีเป็นจำนวนมาก และจากการสำรวจของนักโบราณคดีในประเทศไทยพบว่า มีแหล่งโบราณสถานกระจายอยู่ตามภูมิภาคต่าง ๆ ของประเทศไทยในปัจจุบัน รวมทั้งหมด 107 แหล่ง ด้วยกัน เป็นต้น

การปกครองในยุคทวารวดี

อาณาจักรทวารวดีมีความสัมพันธ์กับชาวอินเดียในแถบกลุ่มแม่น้ำคงคาอย่างยาวนาน ประกอบด้วยได้รับอิทธิพลของพระพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์ เข้ามาเผยแพร่และสั่งสอนแก่ชาวพื้นเมืองดั้งเดิม แต่อย่างไรก็ดี ก่อนที่ศาสนาทั้งสองจะเข้ามามีอิทธิพล แต่เดิมนั้นผู้ปกครองในดินแดนแถบนี้ก็มีศาสนาเป็นของตนเองและมีแบบปฏิบัติมาก่อนเช่นกัน เช่น นับถือบรรพบุรุษ ผี และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามธรรมชาติ (จิตติพงศ์ มีทอง, 2562 : 7) การบริหารการเมืองการปกครองในยุคนั้นมีความเกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาพร้อมกับพระสมณทูตชาวอินเดียชื่อ พระโสณเถระและพระอุตตรเถระ ที่ได้เข้ามาเผยแผ่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 3 เข้ามายังดินแดนสุวรรณภูมิ (พระครูโสภณวิธานวัตร และคณะ, 2562 : 608) และได้ประกาศเผยแพร่หลักคำสอนพระพุทธศาสนาในแถบนี้ ซึ่งได้ปรากฏพบเห็นร่องรอยว่ามีกษัตริย์ปกครองในสมัยอาณาจักรทวารวดี แม้รูปแบบการปกครองยังไม่สามารถสรุปได้ชัดเจน แต่ก็สามารถสันนิษฐานได้ว่า อาณาจักรทวารวดีน่าจะมีรูปแบบการปกครองด้วยระบบกษัตริย์ ซึ่งปัจจุบันนักโบราณคดีได้ขุดพบจารึกบนฐานพระพุทธรูปจากวัดจันทิก อำเภopakช่อง จังหวัดนครราชสีมา ระบุด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 บนจารึกได้ระบุถึงพระเทวีของเจ้าแห่งทวารวดี(รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2558 : 8) หลักฐานที่พบนี้น่าจะมีเหตุผลนำมาสนับสนุนได้

ภาพที่ 3 จารึกบนฐานพระพุทธรูปจากวัดจันทิก ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พินาย

ที่มา : ผู้ถ่ายภาพ: ธนรัฐ สะอาดเอี่ยม

มีนักประวัติศาสตร์ นักวิชาการหรือปราชญ์ผู้เชี่ยวชาญด้านประวัติศาสตร์หลายท่าน ได้ให้ความเห็นในประเด็นนี้ คือ

สถิตย์พงศ์ ขุนทรง ได้ให้ทัศนะเกี่ยวกับบทบาทการเมืองการปกครองสมัยอาณาจักรทวารวดี ไว้ว่า “เมืองนครไชยศรีมีกษัตริย์ปกครองและมีพราหมณ์ทำหน้าที่อยู่ในราชสำนัก แต่ข้อมูล

Citation : พระอริการอำพน จารุโก (ดาราศาสตร์), พระครูปริยัติกิตติธรรม (ได้ทุกทาง), พระเสกสรรค์ ฐานยุติโต (ศรีทน) และธน

รัฐ สะอาดเอี่ยม. (2566). ทวารวดี: การกระจายตัวของชุมชนแรกเริ่มในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้. วารสารราชภัฏ

สุรินทร์วิชาการ. 1(6) : 65-84; DOI : <https://doi.org/10.14456/jasru.2023.40>

เกี่ยวกับการปกครองของเมืองโบราณนครปฐมก็เป็นที่ยุติกันดีแล้วจากการค้นพบเหรียญเงินมีจารึกอักษรปัลลวะภาษาสันสกฤต ความว่า ศรีทวารวดีศวรปุณยะ แปลว่า บุญกุศลของพระราชาแห่งศรีทวารวดี หรือพระเจ้าศรีทวารวดีผู้มีบุญอันประเสริฐ และมีเอกสารจีนชื่อ ทงเตียน ระบุไว้ตอนหนึ่งว่า “ประเทศโถวเหอ (ทวารวดี) เป็นที่ยุติของจีนตั้งแต่สมัยราชวงศ์สุย ตั้งอยู่ทางใต้ของเจนละ (ประเทศกัมพูชา) มีชื่อราชวงศ์ของกษัตริย์แห่งโถวเหอ คือ โถวเหอหลัว” (สฤณีพงศ์ ขุนทรง, 2559 : 164-169)

ผาสุก อินทราวุธ ได้ให้ความเห็นไว้ในแนวคิดธรรมวิชัยตามแบบพระเจ้าอโศกมหาราชของอินเดีย โดยระบุว่า หลักฐานที่เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์และราชสำนัก วัดอุบาสุงขึ้นก็พบที่เมืองนครปฐม ได้แก่ แผ่นดินเผารูปคช-ลักษณะมี พร้อมด้วยสัญลักษณ์มงคลและเครื่องราชูปโภคของกษัตริย์รวมทั้งธรรมจักรเป็นจำนวนมาก ซึ่งใช้ในการเผยแพร่หลักธรรมคำสอนพระพุทธศาสนาและเป็นเครื่องมือในการขยายอำนาจการปกครองของกษัตริย์ อีกด้วย (ผาสุก อินทราวุธ, 2542 : 175-177; ผาสุก อินทราวุธ, 2551 : 78-79)

ดุจฤดี คงสุวรรณ ได้แสดงทัศนะในบทความออนไลน์ว่า การปกครองอาณาจักรทวารวดีนั้น โดยได้นำแนวคิดเกี่ยวกับระบบกษัตริย์และรัฐของอินเดียมาเป็นแบบอย่าง เพื่อต้องการให้คนในสังคมอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ซึ่งจะพบเห็นข้อความที่ระบุไว้ใน **มนุธรรมศาสตร์** ซึ่งเป็นกฎหมายของอินเดียที่เขียนขึ้นในช่วงต้นคริสตกาล โดยที่พระมหากษัตริย์นั้นมีหน้าที่หลัก คือ ปกป้องรัฐจากศัตรู พัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนเช่น การพัฒนาระบบชลประทาน โดยขุดคูน้ำล้อมรอบเมืองและขุดคลองส่งน้ำเข้ามาหล่อเลี้ยงภายในตัวเมือง มีระบบการสถาปนา กษัตริย์ ว่ามีฐานะอยู่เหนือมนุษย์หรือประชาชนทั่วไป โดยผ่านพิธีราชสูยะ แต่ในภายหลังก็ถูกยกเลิกไป แล้วหันมาประกอบพิธีราชาภิเษกแทน (ดุจฤดี คงสุวรรณ, 2543)

มานพ นักการเรียน และบานชื่น นักการเรียน ได้เขียนทัศนะลงในบทความวารสารเรื่องทวารวดี: มิติทางความเชื่อและศาสนาว่า “ศาสตราจารย์ฌอง บวสเชอเลียร์” ได้สันนิษฐานว่าพระนามของกษัตริย์สมัยอาณาจักรทวารวดี คือ “พระเจ้าหรรษะวรมัน” ซึ่งอาจจะเป็นพระนามของกษัตริย์ทวารวดีพระองค์แรกที่รู้จัก ซึ่งได้จากหลักฐานที่สำคัญ คือ จารึกบนแผ่นทองแดงอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต ที่มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 (มานพ นักการเรียน และบานชื่นนักการเรียน, 2564 : 256)

จากความเห็นของนักวิชาการด้านประวัติศาสตร์โบราณคดีที่ได้ยกมาเสนอแล้วข้างต้นนั้น พอสรุปได้ว่า การปกครองในสมัยทวารวดี น่าจะได้รับอิทธิพลมาจากวัฒนธรรมของอินเดีย โดยมีพระพุทธศาสนาเข้ามาเป็นตัวเชื่อม ซึ่งเป็นการเข้ามาพร้อมกับระบบของวรรณะกษัตริย์ โดยการอุปถัมภ์จากกษัตริย์มาโดยตลอด เพราะปรากฏเห็นได้จากจารึกบนฐานพระพุทธรูป วัดจันทิก อำเภอบางซ่ง จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งระบุด้วยอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12 ระบุถึงพระเทวีของเจ้าแห่งทวารวดี และบนแผ่นทองแดง จารึกด้วยอักษรขอมโบราณ ที่เมืองอุทองระบุถึงกษัตริย์ 2 พระองค์คือ พระเจ้าหรรษวรมัน กับ พระเจ้าอีสานวรมัน ว่าเป็นพระราชแห่งอาณาจักรทวารวดี แต่ทั้งนี้ ก็ยังไม่มีหลักฐานที่ชัดว่ากษัตริย์ที่ปกครองทวารวดีองค์ปฐมนั้น เป็นใคร

สภาพสังคมและเศรษฐกิจในยุคทวารวดี

ทวารวดีในด้านสังคมและเศรษฐกิจ ส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลมาจากพระพุทธศาสนา โดยการเข้ามาของพระเถระ 2 รูป คือ พระโสณะและพระอุตตระ หลังจากการสังคายนาครั้งที่ 3 เสร็จสิ้นลงแล้ว โดยมีพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นผู้อุปถัมภ์ ถือได้ว่าการเข้ามายังดินแดนอาณาเขตของทวารวดี (เมืองนครปฐมประเทศไทยปัจจุบัน) อย่างเป็นทางการที่สุด ซึ่งในช่วงดังกล่าวนี้ เป็นระยะเวลาของการเปิดโลกความสัมพันธ์ของอาณาจักรต่าง ๆ ด้วย ซึ่งก่อนสมัยพุทธกาลแม้จะมีชาวอินเดียเดินทางเข้ามาเพื่อค้าขายหรือสร้างความสัมพันธ์กับคนในดินแดนที่ชื่อว่าสุวรรณภูมิก็ตาม แต่ก็ยังไม่ถือว่าเป็นครอบครัวทุกมิติได้ เมื่อพระพุทธศาสนาได้เข้ามา ทำให้ชาวสุวรรณภูมิมีความเลื่อมใสศรัทธายอมรับนับถือพระพุทธศาสนาเป็นส่วนมาก และส่งผลให้ชาวสุวรรณภูมิสมัยนั้น มีความสัมพันธ์กับชาวอินเดียอย่างยิ่ง

ยุคสมัยทวารวดี มีพื้นฐานทางการเกษตรกรรม มีการค้าขายแลกเปลี่ยนระหว่างเมืองหรือการค้าขายแลกเปลี่ยนกับเมืองภายนอก จดหมายเหตุจีนชื่อ “ทงเตียน” ได้มีการรวบรวมขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 ได้บันทึกเกี่ยวกับการค้าขายในช่วงสมัยทวารวดี หรือประเทศ “โถวเหอ” (สฤชดี พงศ์ขุนทร, 2557 : 14-15) ซึ่งเป็นที่รู้จักของชาวจีนสมัยราชวงศ์สุย ได้ระบุข้อความสำคัญคือ “ประเทศนี้มีการค้าขายแลกเปลี่ยนอย่างเสรี ไม่มีการเก็บภาษีชาวเมืองส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมและค้าขาย มีชุมชนหรือเมืองที่เป็นตลาดขนาดใหญ่เพื่อการค้าขายแลกเปลี่ยน ซึ่งเมืองโบราณนครปฐมนี้มีบทบาทเป็นศูนย์กลาง เพื่อบริการต่อการขยายตัวทางการค้าทั้งภายใน ภายนอก ช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 (สฤชดี พงศ์ ขุนทร, 2559 : 172)

Citation : พระอริการอำพน จารุโก (ดาราศาสตร์), พระครูปริยัติกิตติธรรม (ได้ทุกทาง), พระเสกสรรค์ ฐานยุดโต (ศรีทน) และธน

รัฐ สธาดอเอี่ยม. (2566). ทวารวดี: การกระจายตัวของชุมชนแรกเริ่มในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้. วารสารราชภัฏ

สุรินทร์วิชาการ. 1(6) : 65-84; DOI : <https://doi.org/10.14456/jasru.2023.40>

สินค้าที่มีการค้าขายหรือแลกเปลี่ยนกันในสมัยทวารวดี ที่นักโบราณคดีต่าง ๆ ได้ค้นพบตามบริเวณและสถานที่ ที่มีความเกี่ยวข้องกับยุคอาณาจักรทวารวดี ดังเช่น ในการขุดค้นที่เมืองนครปฐมได้พบชิ้นส่วนหินบดและสะเก็ดหินจำนวนหนึ่ง ซึ่งมีทั้งหินทราย หินทรายแป้ง หินโคลน หินเหล่านี้ เป็นวัตถุดิบที่ไม่มีอยู่ในจังหวัดนครปฐม แต่น่าจะมาจากวัตถุดิบ หรือแหล่งผลิตที่อำเภอเขาย้อย จังหวัดเพชรบุรี และทางกรมศิลปากรได้สำรวจพบแหล่งหินที่นำมาสลักประติมากรรมสมัยทวารวดีบนเขาพระกับยังพบแหล่งที่ผลิตงานประติมากรรมหินที่สำคัญ คือ แหล่งโบราณคดี ในตำบลหนองปรัง (สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 1 ราชบุรี, 2541 : 42-44; กรมทรัพยากรธรณี, 2550 : 121) เฉพาะที่เมืองนครปฐมนั้น ภายในห้องคลังของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ได้เก็บรักษาหินบดและแท่นหินบดไว้มากถึง 30 ชิ้น และมีโคลนพระพุทธรูปธรรมจักร กวางหมอบ ซึ่งคาดว่ามาจากแหล่งผลิตที่อำเภอเขาย้อย เช่นกัน (สฤณีพงศ์ ขุนทรง, 2557 : 17)

ในพุทธศตวรรษที่ 13-18 สันนิษฐานว่า มีแหล่งผลิตสินค้าที่ส่งออกเป็นลูกปัดแก้วซึ่งอยู่ในแถบเมืองปาเล็มบัง บนเกาะสุมาตรา ประเทศมาเลเซีย และแหล่งทุ่งตึก อำเภอตะกั่วป่า จังหวัดพังงา (บุญยฤทธิ์ ฉายสุวรรณ และเรไร นัยวัฒน์, 2550 : 128-129) ซึ่งที่ตะกั่วป่านี้ ได้พบจารึกภาษาทมิฬ (ภาษาอินเดียทางตอนใต้) ระบุถึงการสมาคมพ่อค้าลูกปัดแก้วไว้ ส่วนลูกปัดแก้วสีเขียวที่เมืองนครปฐมสันนิษฐานว่า เป็นสินค้าที่ถูกนำเข้ามาจากแหล่งผลิตหรือส่งออกลูกปัดที่มีอายุร่วมสมัย ซึ่งยังไม่พบร่องรอยการผลิต แต่ในการขุดค้นที่แหล่งโบราณคดีหอยเือก พบลูกปัดแก้วแบบเคลือบสีสีกองหรืออำพัน มีความคล้ายกับลูกปัดจากโบราณคดีสุโขทัย และโบราณคดีทุ่งตึก (สฤณีพงศ์ ขุนทรง, 2557 : 18)

ภาพที่ 4 ลูกปัดเคลือบทองจากแหล่งโบราณคดีต่าง ๆ

ที่มา: สฤณีพงศ์ ขุนทรง (2557 : 18)

ลูกปัดแก้วสีเขียว คือ โบราณวัตถุสำคัญที่สะท้อนให้เห็นถึงการติดต่อค้าขายระหว่างชุมชนในภาคกลางกับภาคใต้ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 ขณะที่ทวารวดีมีความสัมพันธ์กับจีนนักวิชาการ

หลายท่านสันนิษฐานว่า “รัฐพันพัน” ที่ตั้งอยู่ทางใต้ของโถวเหอ (ทวารวดี) ได้จัดส่งเครื่องบรรณาการไปยังจีน ราว พ.ศ. 1178 ในรัชกาลพระเจ้าจักรพรรดิถังไท่จง ซึ่งรัฐพันพันมีอาณาบริเวณแถบอ่าวบ้านดอน คือ ในเขตอำเภอไชยาและพนมพิน จังหวัดสุราษฎร์ธานี (สฤณีพงศ์ ขุนทรง, 2557 : 19) ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 ปรากฏพบศิลาจารึกเกี่ยวข้องกับมหาราชแห่งอาณาจักรศรีวิชัยและประติมากรรมศิลปะทวารวดีอยู่ด้วย (กรมศิลปากร, 2529 : 187-222; พิริยะ ไกรฤกษ์, 2523 : 31-49) ดังนั้น บ้านเมืองโบราณในภาคกลางแถบลุ่มน้ำท่าจีน-แม่กลอง (ทวารวดี) และบ้านเมืองในคาบสมุทรภาคใต้ (รัฐพันพัน) มีความสัมพันธ์กันทางการค้า ศาสนา ตลอดช่วงพุทธศตวรรษที่ 12

จะเห็นได้ว่า เอกสารของจีนได้มีการกล่าวถึงอาณาจักรทวารวดีหรือโถวเหอ มาโดยตลอดถึงการค้าขาย การส่งบรรณาการ ซึ่งยังตรงกับในช่วงเวลาที่ตำนานระบุถึงการสร้างเมืองนครไชยศรี และการก่อสร้างพระประโทณเจดีย์ขึ้นกลางเมือง เป็นไปได้ว่าโถวเหอหรือทวารวดี ที่ส่งบรรณาการไปยังจีนในสมัยพระเจ้าจักรพรรดิถังไท่จง คงจะมีจุดศูนย์กลางที่เมืองนครปฐมสมัยโบราณก็เป็นได้ (สฤณีพงศ์ ขุนทรง, 2557 : 15) เพราะไม่เพียงแต่ค้นพบเหรียญเงินที่จารึก ศรีทวารวดี ศุวรูปุณยะ หมายถึง บุษของพระผู้เป็นเจ้าของแห่งทวารวดี (อิติพงศ์ มีทอง, 2562 : 9) ซึ่งได้มีการกำหนดอายุจากแบบอักษรที่ปรากฏอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 เท่านั้น แต่เมืองนครปฐมโบราณนี้ยังมีอาณาบริเวณที่กว้างใหญ่ที่สุดในยุคสมัยของอาณาจักรทวารวดี อีกด้วย

จากการนำเสนอสภาพสังคมและเศรษฐกิจของอาณาจักรทวารวดี พอที่จะสรุปได้ว่า ทวารวดี มีความเจริญรุ่งเรืองมากในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-16 เพราะการที่มีเมืองโบราณมีอาณาเขตกว้างใหญ่และเป็นปากประตูสู่การเดินทางบนเส้นทางน้ำ ส่งผลให้สภาพสังคมและเศรษฐกิจทวารวดีส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพเกษตรกรรม และการค้าขาย สังเกตจากการค้นพบวัตถุโบราณจำนวนมากที่พบตามเมืองโบราณทวารวดีในภาคกลาง ซึ่งการค้าขายนี้คงไม่ได้มีเพียงวัตถุลินค้าทั่วไปเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงการค้าขายลูกปัดแก้วด้วย ซึ่งข้อมูลเหล่านี้สอดคล้องกับการพบโบราณวัตถุประเภท “สินค้าต่างถิ่น” ในชั้นวัฒนธรรมช่วงพุทธศตวรรษที่ 14-16 ที่เมืองนครปฐม

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะยังไม่มีกรอบอธิบายได้อย่างชัดเจนมากนักเกี่ยวกับสินค้าส่งออกหรือการค้าขายต่าง ๆ ของอาณาจักรทวารวดี แต่ความน่าจะเป็นอย่างยิ่งของการดำรงชีพของคนในยุค นั้นจึงสันนิษฐานตามข้อมูลได้ว่า ชาวทวารวดี ส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพเกษตรกรรม ซึ่งจะต้องมีผลผลิตทางการเกษตรอย่างไม่ต้องสงสัย แต่ทางโบราณคดีก็ยังไม่พบหลักฐานสำคัญในส่วนนี้ เพราะ

เป็นอินทรี เป็นวัตถุที่สูญสลายได้ง่าย เว้นแต่ร่องรอยเคลือบข้าวจำนวนมากที่ปะปนอยู่ในก้อนอิฐที่ใช้ในการก่อสร้างศาสนสถานในสมัยอาณาจักรทวารวดี เป็นต้น

ภาพที่ 5 อิฐแบบที่ 1 รูปทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้า ผสมเคลือบข้าวเมล็ดสั้น
ที่มา: เด่นดาว ศิลปานนท์ (2559 : 21)

บทสรุป (Conclusion)

จากการศึกษา “ทวารวดี” ในประเด็น เพื่อการนิยามศัพท์: ทวารวดี เพื่อศึกษาประวัติและพัฒนาการของทวารวดี เพื่อศึกษาการปกครองในยุคทวารวดี และเพื่อศึกษาสภาพสังคมและเศรษฐกิจในยุคทวารวดี พอที่จะนำมาสรุปตามทัศนะของผู้เขียนได้ ดังนี้

คำว่า “ทวารวดี” เป็นภาษาสันสกฤต แปลว่า ประกอบด้วยประตู ซึ่งหมายถึง เมืองทำเป็นปากประตูทางการค้าขาย เป็นชุมทางการค้า หรืออาจเทียบได้กับคำว่า “ทวารกา” ซึ่งเป็นเมืองของพระกฤษณะในมหากาพย์อินเดียเรื่องมหาภารตยุทธ ทวารวดีนี้เป็นข้อสันนิษฐานมาจากคำว่า “โกลโโปตี” ซึ่งปรากฏในสมุดบันทึกการเดินทางของพระภิกษุถังซัมจั๋ง ราว ๆ พ.ศ. 1172 ถึง พ.ศ. 1188 ซึ่งนักวิชาการเชื่อว่า คำว่า “โกลโโปตี” ตรงกับภาษาสันสกฤต คือ ทวารวดี และยังสันนิษฐานคำอื่น ๆ ที่มีสำเนียงคล้ายกัน เช่น จุลลอปัตตี จวนโลโปติ เซอโฮโปติ และโกลเวอ เป็นต้น เป็นเมืองที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของศรีเกษตร (ในพม่า) และตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของอิคานปุระ (ในกัมพูชา)

ทางประวัติศาสตร์ได้กล่าวไว้ว่า อาณาจักรทวารวดีนี้เป็นอาณาจักรโบราณในดินแดนของประเทศไทย เมื่อครั้งก่อนสมัยกรุงสุโขทัย มีอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16 ซึ่งเมืองที่เชื่อว่าเป็นศูนย์กลางนั้นมี 3 แห่ง คือ เมืองโบราณนครปฐม เมืองโบราณอู่ทอง และเมืองโบราณศรีเทพ มีกษัตริย์ปกครองแต่ละเมือง แม้ยังไม่มีการค้นพบอย่างชัดเจน แต่ก็มีร่องรอยที่สื่อให้เห็นว่าเกี่ยวข้องกับสถาบันกษัตริย์ คนส่วนใหญ่ในอาณาจักรแห่งนี้จะนับถือวิญญาน พราหมณ์ พุทธเถรวาทและมหายานส่วนทางด้านศิลปกรรมเหมือนกับต้นแบบศิลปกรรมของอินเดีย คือ ศิลปะคุปตะ จากนั้น ก็ได้พัฒนาเป็นแบบแผนของอาณาจักรทวารวดี ในราวพุทธศตวรรษที่ 13-15

Citation : Darasa, A., Daithukthang, Daithukthang, P., Sithon, S. and Sa-ard-iam., T. (2023). Dvaravati: The

Beginning of Community Decentralization in Southeast Asia. *Journal of Academic Surindra*

Rajabhat. 1(6) : 65-84; DOI : <https://doi.org/10.14456/jasrru.2023.40>

ชาวทวารวดี ส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพเกษตรกรรมและการค้าขาย เนื่องจากภูมิศาสตร์ที่มีความได้เปรียบจึงเหมาะแก่การเกษตรกรรมกับค้าขาย รวมทั้งการแลกเปลี่ยนสินค้าด้วย ทำให้ทวารวดีในยุคเมืองโบราณนั้น เป็นจุดศูนย์รวมแห่งการค้าที่มีความเจริญรุ่งเรืองมากที่สุดในช่วงหนึ่งราวในพุทธศตวรรษที่ 12-16 เห็นได้จากการค้นพบวัตถุโบราณต่าง ๆ ในภาคกลางของประเทศไทยเป็นส่วนใหญ่คือ อาณาบริเวณจังหวัดนครปฐม ในปัจจุบันนั่นเอง

เอกสารอ้างอิง (References)

- กรมศิลปากร. (2529). **จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 12-14**. กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.
- ดี จี อี ฮอลล์. (2549). **ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : สุวรรณภูมิ-อชากเนย์ภาคพิสดาร**. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ดุจฤดี คงสุวรรณ. (2543). **พัฒนาการสังคมไทย. บ้านจอมยุทธ**. [ออนไลน์]. เข้าถึงได้จาก : https://www.baanjommyut.com/library_2/development_of_society/02.html. สืบค้น 1 กุมภาพันธ์ 2566.
- ทวีศักดิ์ ทองทิพย์. (2559). **ภูมิศาสตร์วัฒนธรรม : ประวัติศาสตร์ เส้นทางการเผยแผ่พระพุทธศาสนาและหลักพุทธธรรมในประเทศไทย**. สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ธิตินงค์ มีทอง. (2562). **อารยธรรมทวารวดีในประวัติศาสตร์เมืองโบราณคูบัว. วารสารวิชาการมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์**. 9(2) : 3-18.
- บังอร ปิยะพันธ์. (2537). **ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้**. กรุงเทพฯ : โอ เอส พริ้นติ้งเฮาส์.
- บุญฤทธิ์ ฉายสุวรรณ และเรไร นัยวัฒน์. (2550). **ทุ่งตึกเมืองท่าการค้าโบราณ**. ภูเก็ต : สำนักศิลปากรที่ 15 ภูเก็ต.
- ผาสุก อินทราวุธ. (2548). **สุวรรณภูมิจากหลักฐานทางโบราณคดี**. กรุงเทพฯ : ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- พระครูโสภณวิธานวัตร, พระครูวิบูลเจติยานุรักษ์ และเอกมงคล เพ็ชรวงษ์. (2562). **ประวัติศาสตร์และคุณค่าทางอารยธรรมสมัยทวารวดี. วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากรสังคมศาสตร์มนุษยศาสตร์ และศิลปะศาสตร์**. 12(4) : 606-623.

Citation : พระอริการอำพน จารุโก (ดาราศาสตร์), พระครูปริยัติกิตติธรรม (ได้ทุกทาง), พระเสกสรรค์ ฐานยุดโต (ศรีทน) และธน

รัฐ สะอาดเอี่ยม. (2566). ทวารวดี: การกระจายตัวของชุมชนแรกเริ่มในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้. วารสารราชภัฏ

สุรินทร์วิชาการ. 1(6) : 65-84; DOI : <https://doi.org/10.14456/jasru.2023.40>

- พิริยะ ไกรฤกษ์. (2523). ศิลปทัศนิกก่อนพุทธศตวรรษที่ 19. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- พิริยะ ไกรฤกษ์. (2533). ประวัติศาสตร์ศิลปะและโบราณคดีในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์ พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด.
- มานพ นักการเรือน และบานชื่น นักการเรือน. (2564). ทวารวดี: มิติทางความเชื่อและศาสนา. สิริธรปริทรรศน์. 22(1) : 254-263.
- ยอช เซเดส์. (2472). ประชุมศิลาจารึกสยาม ภาคที่ 2 จารึกกรุงทวารวดี เมืองละโว้ และเมืองประเทศราชขึ้นแก่กรุงศรีวิชัย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- ยอช เซเดส์. (2504). ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 2 จารึก ทวารวดี ศรีวิชัย ละโว้. พิมพ์ครั้งที่ 2 (แก้ไขใหม่). กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง. (2558). ทวารวดีในอีสาน. กรุงเทพฯ : มติชน.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2562). ศิลปะทวารวดี วัฒนธรรมทางศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2 (ฉบับปรับปรุงใหม่). นนทบุรี : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ.
- สมเกียรติ โล่ห์เพชรรัตน์. (2556). ศิลปะลพบุรีและศิลปะทวารวดีในประเทศไทย วิเคราะห์เปรียบเทียบศิลปะเขมรในประเทศกัมพูชากับศิลปะลพบุรีในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด.
- สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป. อ. ปยุตฺโต). (2561). พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด.
- สมศักดิ์ รัตนกุล. (2509). รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถาน เมืองเก่าอุททอง. เอกสารรายงาน. สุพรรณบุรี : กรมศิลปากร จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุททอง. (อัดสำเนา).
- สฤณีพงศ์ ขุนทรง. (2557). การค้าระหว่างประเทศสมัยทวารวดี: มุมมองจากงานโบราณคดีเมืองนครปฐม. วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร ฉบับภาษาไทย. 34(1) : 9-29.
- สฤณีพงศ์ ขุนทรง. (2559). โบราณคดีเมืองนครปฐม : การศึกษาอดีตของศูนย์กลางแห่งทวารวดี. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).
- สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 1 ราชบุรี. (2541). คู่มือ: ความสัมพันธ์กับชุมชนทวารวดีในบริเวณใกล้เคียง. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล. (2528). ศิลปะในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์.

- สุริรัตน์ ตั้งพรประเสริฐ. (2533). ประติมากรรมรูปเคารพและรูปบุคคล ที่บ้านคูบัว จังหวัดราชบุรี ที่มีรูปแบบและแนวทางกำหนดอายุโดยการวิเคราะห์เปรียบเทียบกับประติมากรรมจากแหล่งอื่น ๆ. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์. (2503). **ชุมชนโบราณคดี**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ เขมมบรรณกิจ.

Citation : พระอริการอำพน จารุโก (ดาราศาสตร์), พระครูปริยัติกิตติธรรม (ได้ทุกทาง), พระเสกสรรค์ ฐานยุตโต (ศรีทน) และธน

รัฐ สะอาดเอี่ยม. (2566). ทวารวดี: การกระจายตัวของชุมชนแรกเริ่มในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้. วารสารราชภัฏ
สุรินทร์วิชาการ. 1(6) : 65-84; DOI : <https://doi.org/10.14456/jasrru.2023.40>